

Thomas Fuchs

TESTEMLÉKEZET ÉS A TUDATTALAN*

Il n'y pas d'homme intérieur, l'homme est au monde et c'est dans le monde qu'il se connaît.

Maurice Merleau-Ponty¹

Absztrakt

A hagyományos pszichoanalízisben a tudattalant egy elsődleges intrapszichés valóságként fogták fel, amely a 'tudat alatt' rejtőzik és csak a metapszichológiai előfeltevésekre és fogalmakra alapozott 'mélypszichológia' révén férhető hozzá. Ezzel a *vertikális* koncepcióval szemben ez a tanulmány fenomenológiai módon közelít a tudattalanhoz, a megélt test, a megélt tér, és a testköziség *horizontális* dimenziójához. Ez a megközelítés a testemlékezet fenomenológiáján alapul, melyet a test által közvetített észlelés és viselkedés implicit diszpozícióinak totalitásaként definiálhatunk, és ami korábbi tapasztalatok során ülepedett le.

Ami a testemlékezethez tartozik és fennmarad az nem az explicit emlékezet formáját veszi fel, hanem a „létezés stílusaként” jelenik meg (Merleau-Ponty). Ez a testi és testközi tudattalan „... nem a 'tudat' háta mögött a [psziché] belsejében található, hanem előttünk terül el a [fenomenális] mező struktúrájaként” (Merleau-Ponty). A tudattalan fixációk a személy lehetőségterének korlátozottságai, melyeket egy olyan a jelenben benne lévő implicit múlt okoz, amely ellenáll az élet áramlásának; ez a jelenség különösen érvényes a traumatikus tapasztalatok esetén. A traumák nyomai nem egy belső pszichikus világban rejtőznek, hanem megmutatkoznak – az alakháttér viszonyhoz hasonlóan – a mindennapi élet „vakfoltjain” és „üres terein” keresztül. Olyan viselkedési mintázatokban jelennek meg, amelyekbe a személy folyton belebotlik; öntudatlanul elmulasztott tettekben vagy az élet által felkínált lehetőségekben, melyekkel az alany nem mer élni vagy éppen észre sem veszi őket. A testemlékezet tudattalanja ezért az elfeledett vagy elfojtott tapasztalatok távollétével jellemezhető, ugyanakkor ezek testi és testközi jelenlétével is a megélt térben és a személy mindennapi életében. – Absztrakt vége.

32

* A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: Fuchs, T. (2012). Body memory and the unconscious. In D. Lohmar & J. Brudzińska (Eds.), *Founding Psychoanalysis Phenomenologically* (pp. 69-82). London & New York: Springer. A szerzőről: Prof. Thomas Fuchs, MD, PhD, Karl Jaspers Professor of Philosophy and Psychiatry, Psychiatric Department, University of Heidelberg, Voss-Str.4, D-69115, Heidelberg / Germany.

¹ Phénoménologie de la perception, Paris 1945, S. V. – “...nincs olyan, hogy »belső ember«, hanem az ember a világon van, a világ az, ahol megismeri magát.” (Merleau-Ponty 1962, S. xi / Merleau-Ponty 2012, 11).

1. Bevezetés: Pszichoanalízis és fenomenológia

Pszichoanalízis és fenomenológia, két elmélet mely nagyjából ugyanabban az időben keletkezett² és mindkettő a szubjektivitás alapvető tudományának tekinti magát, habár kölcsönös távolságtartás jellemzi őket. Ennek alapja valószínűleg elsősorban a tudatosság szerepével kapcsolatos ellentétes nézetekben rejlik. A pszichoanalízis számára a tudat csupán egy csillámló külső mázként jelent meg, amely végeláthatatlan mélységekben rejt el az igazán aktív pszichológiai erőket és folyamatokat. Ezzel szemben a fenomenológia számára a tudat inkább az a médium vagy a fényforrás volt, amin keresztül minden jelenség láthatóvá válik és valamilyen módon megjelenik. A tudat, mint ami pusztán a *látszat* (*Schein*) vagy a *megjelenítés* (*Erscheinung*) szférája – egy határozott megkülönböztetés tehető a két nézet között. Ennek megfelelően a fenomenológia és a pszichoanalízis ellentétes nézeteket vallott a tudattalánról is. A tudattalan egyrészt a pszichés élet aktuális forrása volt, a rejtett jelentéssel teli struktúra és ösztönző erő, ami különféle kódolt formában járta útját még a szubjektum tudatos intencióival is szemben állva. Másrészt pedig úgy tekintettek a tudattalánra, mint ami egy implicit figyelemre korlátozható, amely potenciálisan elérhető marad a tudatosság vagy a reflexió számára és alapvetően nem lehet idegen a szubjektum számára. Husserl szavaival szólva:

Amit én nem „tudhatok”, ami a tapasztalatomban, képzeletemben, gondolkodásomban, cselekvésemben nincs jelen számomra, mint észlelt, emlékezett, elgondolt, stb., az nem fog »hatást gyakorolni« a tudatomra. És ami nem része a tapasztalatomnak, legyen bár figyelmen kívül hagyva vagy hallgatólagosan-intencionálisan meghatározva, az még tudattalanul sem fog motiválni engem (Husserl 1952, 231).

33

Ez a két nézet látszólag nehezen összebékíthető. Annak ellenére, hogy antagonisztikus nézeteknek tűnnek a közelebbi elemzés megmutatja a pszichoanalízis és a fenomenológia közös kezdőpontját: a tudat karteziánus nézete szerint a tudat „világos és elkülönített percepció” és transzparens önmaga számára amennyiben saját tudattartalmához viszonyul. Husserl számára a „cogito” a jelen evidenciája, a megfigyelő tudat összes tartalmának nélkülözhetetlen „apprezentációja”, ami nélkül a tudattartalmak elmosódnának vagy a múlt és jövő valótlanágába süllyednének. Minden emléknek, képzetnek, a tudat valamennyi lehetséges módosulásának hozzá kell tapadnia az evidens jelenhez, annak érdekében, hogy megmeneküljön a felbomlástól. De Freud nézete a tudatról nem is nagyon különbözik: a tudat csupán „... a képzet, ami jelen van tudatunkban és amit észlelünk” minden esetben (Freud 1943). A tudatosság ezért a klasszikus elgondoláshoz hasonlóan az aktuális képzetek vagy reprezentációk tereként gondolható el. A tudattalan így olyan térré válik, ami minden olyan egyéb képzetet

² Amint köztudott Husserl „*Logikai vizsgálódása*” és Freud „*Álomfejtése*” is 1900-ban jelent meg.

is tartalmaz, ami nincsen jelen egy bizonyos pillanatban. Freud visszautasítja a homályos tudattalan tudat koncepciót, mert „... egy olyan tudat, amiről semmit sem tudhatunk számomra sokkal abszurdabbnak tűnik, mint a pszichikus tudattalan” (Freud 1940b, 243). A tudatnak transzparensnek kell lennie önmagához fűződő viszonyában máskülönben egyáltalán nem is lenne tudat.

A pszichoanalízis ezért fellázadt a klasszikus tudatfilozófia ellen; de nem csupán képtelen volt túllépni rajta, hanem még a premisszáit is átvette észrevétlenül. Ez a szituáció hasonló napjaink konfliktusára a neurológia és a klasszikus filozófia között: a felsőbbrendű, autonóm tudatos szubjektum, amelyről a neurobiológia úgy véli, hogy meg kell fosztani trónjától, pusztán egy dualisztikus konstrukció. A testetlen és bizonyos értelemben erőtlén „én”, mely elszakadt a testtől, az élettől és csak a jelenlévő „mentális állapotokra” szorítkozik, könnyen a neurobiológiai redukcionizmus áldozatává válik, és a tudattalan – mint az igazán erőteljes szubsztrátum – szerepét most már átvette a materiális agy. Természetesen mindezzel fennáll a szubjektivitás naturalizálásának veszélye és ennek sokkal jelentősebb tárgyiasító hatása lehet, mint a Freud – Binswanger (1957) által kritizált – „*homo natura*” emberfelfogásának.

A *szubjektum testiségének* dimenziója, ami idővel a fenomenológia révén egyre inkább előtérbe került egész könnyen a pszichoanalízis magját is képezhetné. Köztudott, hogy Freud nem csupán a testben látta az én eredetét,³ hanem a test döntő szerepet játszott a pszichoanalitikus ösztönelméletben is, mivel ez az elmélet olyan részösztönök lépésről-lépésre történő fejlődését feltételezte, amelyek a test bizonyos területeire összpontosulnak és „céljaik” állandó hatással vannak az egyén fejlődésére. Mindazonáltal, a fenti koncepció ellenére a test-elme dualizmus hatást gyakorolt a pszichoanalízisre. Az utolsó elemzésben Freud számára az ösztönök nem a megélt test megnyilvánulásai, hanem objektív-szomatikus mennyiségek; és reprezentánsaik sem tartoznak a szubjektum libidinózus testéhez, hanem már a psziché részei, ami belső, rejtett készülék, ahol ösztön-származékok és -energiák egymásba fonódnak és szétoszlanak a psziché különféle szintjein. A psziché egy olyan készülék, ami csak külső jelek alapján dekódolható, mint például a testnyelv vagy a beszédmód. Így végül a test csupán úgy tartott számot érdeklődésre, mint szimbólumok vagy képzelt jelentések székhelye, mint a psziché elsődleges projekciós mezeje, amelyet állandóan vizsgálgatni kell a rejtett jelentések feltárása érdekében. Az, hogy a mentális jelenségek egyben testiek is lehetnek elképzelhetetlen volt a dualisztikus paradigmában.

A „lelki készülék” elképzelésével, ami kétségtelenül Freud korai agyelméletéig nyúlik vissza, egy olyan entitás is született, amely a külső valóság képeinek és emlékeinek egyfajta belső tartálya. A képzetek „tárgy-reprezentánsként”, „imágóként” stb. introjektálódtak, benépesítették a psziché különféle rekeszeit és

³ Vö. Freud 1940b, 253.

saját életre keltek az ösztönenergiáik segítségével. Ennek eredményeképpen az én elválasztva maradt ezen rekeszek jelentős összetevőitől egy erőteljes tudatlanságnak köszönhetően: Freud szerint a topológiailag strukturált, dinamikus tudattalan alapvetően különbözik a tudatelőttestől, ami a lappangó és implicit módon adódó „előzetes tudás” (Freud 1940c, 77f.) A tudatelőttes és a tudattalan között áll fenn az elfojtás ökonómiai mechanizmusa, az elfojtott és az elfojtó mechanizmus – vagyis az elfojtásért felelős motiváció – egyaránt kivonja magát a tudat hatóköréből. E koncepció bizonyítása érdekében Freud fizikai szimptomákat vagy *freudi elszólásokat* tud felmutatni, amelyek idegennek vagy értelmetlennek tűnnek az én számára. További bizonyíték a manifeszt és lappangó *álomtartalom* megkülönböztetése, ami a tudattalan cenzornak tulajdonítható és végül, de nem utolsó sorban a páciens által kifejtett ellenállás az analízis alatt szintén megmutathatja az elfojtott tartalmat.

Azonban a tudattalan radikális elkülönülésének az volt az ára, hogy tisztázatlan, problematikus pozíciót foglalt el a szubjektív tapasztalás és az objektív folyamatok között (Waldenfels 2002, 294). Végül, az utolsó elemzésben a lelki készülék objektivitásának kellett tulajdonítani. Freud a psziché kettéosztásával megoldja az általa felfedezett paradoxont, vagyis azt, hogy az ember „tud valamit, amit ugyanakkor nem is tud” és azt, hogy az ember „vakságtól szenved, miközben a szemek látnak” (Freud 1957, 175 jegyzet). Ennek következtében a tudattalan egy „idegen belső területté” (Freud 1940c, 62) válik, más szavakkal valami külsővé a bensőben, melynek jelentése és hatása idegen a szubjektum számára. – Ebben a tekintetben azonban nem csupán arról van szó, hogy észben kell tartanunk Husserl ellenvetését egy olyan motivációval szemben, ami teljesen idegen a szubjektum számára. Ezen felül adódik a dilemma, hogy hogyan tudna a szubjektum egy ilyen idegen értelem megismerésének pozíciójába helyezkedni, ha csak nem volt ez az idegen értelem – eredetét és látenciáját tekintve – mindig is az ő *saját* jelentéses tartalma? A pszichoanalitikus terápia így nem lehet több annál, mint ami racionális belátásokkal szolgál az ember saját belső életének mechanizmusaival kapcsolatban és nem tud hozzájárulni a személyiség igazi integrálásához. A terápia célja, tehát az az elv, hogy „ahol ösztönén volt ott énnék kell lennie”, így pusztán explicit tudás tárgya maradna és nem valódi önelsajátítás lenne.

E fogalom fenomenológiai kritikája különböző utakat járt be:

- Sartre a tudattalant nem egy olyan állapotnak látta, mint ami kívülről gördít akadályokat a szubjektum elé, hanem a szubjektum konstitutív önviszonyulásának egyik alapvető modalitásaként határozta meg, vagyis rosszhiszeműségnek – „*mauvaise foi*” (Sartre 1962, 91ff.). A szubjektum ambivalens kapcsolatba lép önmagával, hagyja magát egyfajta „intencionális figyelmetlenségbe” süllyedni: az ember nem tud valamit és nem is akarja tudni, nem lát valamit és nem is akarja látni, és ezen az úton egyé válik a megtévesztő és a megtévesztett.

- Amint azt Bernet (1997) megmutatta egy hasonló kettős-tudatosság található Husserl elemzésiben is, melyek a képtudatra, a reprodukív tudatra, az emlékezetre, és mindezek fölött a *képzelőerőre* vonatkoznak: ezek a tudatmódok minden esetben a jelenlét és távollét kettősségét hordozzák magukban és így az egó szimultán módon két világban él. Ily módon egyben a tudat és tudattalan viszonyának paradigmáiként is szolgálnak.
- A tudat/tudattalan dualizmus meghaladásának másik lehetősége a szubjektivitás területének – mondhatni – *vertikális* kiterjesztésében áll, melybe alapvető réteggént beleértendő a késztetés és az ösztön fenoménje is. Ez az új értelmező módszer, amely Freud metapszichológiai kifejezéseit visszavezette a tudatos önértelmezést megelőző élet elementáris aktivitására, olyan megközelítés volt, amelyet Max Scheler (1928) már részben alkalmazott, de elsősorban Michel Henry (1992) nevéhez fűződik.
- Végül fennáll a lehetőség, hogy Merleau-Ponty-t követve a test ambiguitását vesszük kiindulópontnak a szubjektivitás *horizontális* kiterjesztésének érdekében, melynek következtében felismerhetjük a tudattalant a testi *viselkedésben*, a *mindennapi életben* és a *személy megélt terének* struktúráiban. A *testemlékezet* speciális szerepet játszik itt amennyiben egy személy testi és testközi tapasztalatait olyan implicit módon hatékony diszpozíciókká alakítja, amelyek a mindennapi élet többnyire tudattalan rétegét alkotják.

A következőkben az utóbbi úton fogok haladni (anélkül, hogy visszautasítanám a többi lehetőséget). A kérdés tehát a következő lesz: vajon a tudattalan lokalizálható-e az átélt személyközi viszonyokban és a személy viselkedésében – más szavakkal a megélt test és a testköziség *horizontális* dimenziójában? Mennyiben képes egy ilyen koncepció a freudi tudattalan elemeit megvilágítani? – A következőkben első lépésben szeretném kidolgozni a testemlékezet fogalmát és a relációs mezőt, amelyet konstituál, majd ezt követően a relációs mező struktúráit vizsgálom, ami a tudattalan – mondjuk úgy – tartózkodási helye.

2. Testemlékezet

Ha Merleau-Ponty-t követve a testet nem egy látható, tapintható és érzékelő fizikai testnek, hanem elsősorban *képességnek* tekintjük a látásra, tapintásra, és érzékelésre, akkor a testemlékezet ezeknek a testi diszpozícióknak a teljességét jelöli, amelyek fejlődésünk közben – más szavakkal történeti dimenziójukban – alakultak ki. A testemlékezetben a múltbéli szituációk és cselekedetek – mondhatni – összesűrűsödtek anélkül, hogy bármelyikük egyedi jelentőségre tett volna szert. A tapasztalatok ismétlődése és rétegződése által egy habitus-struktúra formálódott: jól begyakorolt mozgássorozatok, ismételt *Gestalt*-észlelések, valamint cselekvési és interakciós formák implicit testi tudássá és képességgé váltak. A testemlékezet nem röptíti vissza az embert a múltba, hanem a múlt implicit hatását közvetíti a jelenbe. Ez a megközelítés a kortárs emlékezetkutatás eredményeihez közelít, amely

központi jelentőséget tulajdonít az *implicit* memóriának, ami egyaránt tekinthető a megszokott viselkedésünk és a tudattalan *elkerülő* cselekvések alapjának is (Schacter 1999, Fuchs 2000c, 2012).

Így hát a test organikus módon kifejlődött diszpozíciók és képességek együttese, melybe beletartozik az észlelés, a cselekvés, sőt még a kommunikáció iránti vágy is. A test tapasztalatai le vannak horgonyozva a testemlékezetbe és beborítják a környezetet egy olyan láthatatlan hálózatként, ami összeköt minket a dolgokkal és emberekkel. Ezek – ahogy Merleau-Ponty fogalmaz – „az »attitűdök felvételének« állandó eszközei, melyek virtuális jeleneket produkálnak”, más szavakkal aktualizálják a múltat és ezáltal megteremtik egy szituáció otthonosságát (Merleau-Ponty 1962, 181). Továbbá a testi tapasztalati struktúrákban a másik szerepe már mindig beleértendő, azaz a másik kifejezések által értelmezett és a vágy célja. Még mielőtt reflektálni tudnék arra, amit beszédemmel és gesztusaimmal kommunikálok a testem már mindig is megalkotta az együtt-lét érzését; gesztusokon és attitűdökön keresztül fejezi ki magát és ugyanakkor reagál a másoktól származó benyomásokra is. Ez a fajta „testköziség” (Merleau-Ponty 2003, 256) egy egymásra épülő interszjektív rendszert alkot, amelyben a testi interakció formái gyerekkortól kezdve kialakulnak és állandóan újra aktualizálódnak. A testköziség magába foglalja a szelfet és másokat, a tudatot és a tudattalant: „Nem szükséges máshol keresnem a többiekkel, hanem saját tapasztalatomban találok meg őket, olyan szinteken lakoznak, amelyek számomra rejtett, de számukra látható tartalmakat birtokolnak.” (Merleau Ponty 1974, 166)

3. Testemlékezet és élettér

A testemlékezet – a testsémához hasonlóan – ezért nem pusztán a fizikai testre korlátozható belső rendszert alkot, hanem inkább egy szenzomotoros, érzelmi, és interaktív mezőt, amiben megtestesült lényekként állandóan mozgunk és vezetjük életünket. Kurt Lewin topológiai pszichológiájának (1969) terminológiája alkalmazhatónak tűnik ebben a tekintetben, különösen az *élettér fogalma*. Annak érdekében, hogy összekapcsolhassam a testemlékezet struktúráival a következőkben egy rövid összefoglalót nyújtok a topológiai pszichológiáról.

Az élettér a személy és a személy teste köré összpontosul. Lewin szerint az élettér olyan megtapasztalt jellegzetességekkel jellemezhető, mint például a közelség vagy távolság, keskenység vagy szélesség, kapcsolat vagy elkülönülés, elérhetőség vagy elérhetetlenség, és az életteret fizikai vagy szimbolikus *határok* strukturálják, melyek a mozgás ellenállásaiként jelennek meg. Mindez többé-kevésbé világosan elhatárolt *szektorokat* teremt, mint például a saját testet övező személyes tér, birtokolt területek (tulajdon, otthon), a befolyás tere, ami kisugárzik egy személyből, de ide sorolhatók a tiltott- vagy tabu-zónák is. A megélt tér továbbá át van itatva az érzékelhető „mezőerőkkel” vagy „vektorokkal”, elsősorban azokkal, amelyek vonzanak és taszítanak. Az élettérben egymással versengő vonzó és taszító erők

tipikus konfliktusokhoz vezetnek, mint például vonzalom *versus* averzió, vonzalom *versus* vonzalom stb. Mindezek egymással konfliktusban álló lehetőségekként vagy mozgásirányokként is elgondolhatók, melyek egy személy előtt feltárulkoznak egy adott szituációban.

Jó példát nyújt az ellentétes erőterekre a kisgyerek szituációja, aki az anyához való kötődés és a kíváncsiság miatt távolodik majd újra közeledik (cf. Stern 1991, 101). Az anya elsősorban a „biztonságos menedék”, mondhatni a gravitációs központ, aki úgy görbíti a gyerek tapasztalati terét, hogy a közelében maradjon. A tér ezáltal egy vonatkoztatási pontra tesz szert, minél távolabb kerül a gyerek az anyjától annál inkább üres és elhagyatott lesz a megélt tér. Miközben az tér újra összesűrűsödik mások, például idegen emberek körül, a gyerek közeledés helyett inkább kikerüli őket, hiszen környezetükben a tér „negatív” görbülettel rendelkezik. Lépésről lépésre a gyerek explorációs késztetése és a környezet elbűvölő vonzásai meglazítják az anya-gyerek köteléket, így lehetővé válik a távolság növelése a vonatkoztatási ponttal szemben; azonban, ha a távolság túl hosszúvá nyúlik, akkor a gyerek végül visszafut az anyjához. Ez a példa egyben jól illusztrálja a tényt, hogy a figyelembe vett topológiai struktúrák a testemlékezetben alapulnak; ebben az esetben az anya közelségében és kötelékében átélt élmények történetéről van szó. Egy másik jól ismert példa rejlik a közmondásban: „Akit a kígyó megmarta, a gyíktól is fél.” – ami a testemlékezet *averzív* hatását illusztrálja. Végül harmadik példaként szolgálhatnak azok a tiltott zónák, amelyek korlátozzák a gyerek mozgásának irányait, ezért spontán impulzusai összeütköznek a szülői utasításokkal, vagyis a tiltások egy negatív nyomot hagyhatnak a gyerek életterében.

Ennek eredményeképpen az élettér – amely a személy megfelelő tapasztalataitól, képességeitől, és motivációitól függ – különböző értelmi struktúrákkal, jelentőségekkel és értékekkel bírhat. A fizikai erőkhöz hasonló módon „gravitációs hatások”, láthatatlan „tér-görbületek”, korlátok jelenhetnek meg, amelyek korlátozzák vagy megakadályozzák a spontán mozgásokat. Különösen a pszichopatológia esetén találkozunk a megélt tér különféle deformációival, mint például a kényszeres páciensek tabu zónái és a fóbiás páciensek elkerülési zónái, amelyek a testemlékezetben szedimentálódott bizonyos múltbéli tapasztalatokon alapulnak.

4. A tudattalan fenomenológiájáról

A fenti rövid összefoglalóval felvázoltam egy megközelítést és egy terminológiát, amellyel az eddigiektől eltérő módon tehetjük fel és válaszolhatjuk meg a tudattalanra vonatkozó kérdést. Ha visszautasítjuk a tudat mögött elhelyezkedő topológiailag strukturált tudattalant (egy független intrapszichés folyamatot, ami tulajdonképpen kívülről gyakorol hatást a tapasztaló szubjektumra), akkor feltehetjük a kérdést, hogy a tudattalan vajon nem lehet-e egy olyan tapasztalati mód, ami a megélt test és a megélt tér *horizontális* dimenziójában jeleníti meg magát? Az

erre vonatkozó paradigmaticus eset magának a testnek az ambiguitása lehet, ami látás közben mindig láthatatlan marad és aminek a diszpozícióit gyakran figyelmen kívül hagyom, ami valójában kívülről érint engem, nevezetesen a tárgyak vonzó és taszító formáiban, környezetem csalogató jellegzetességeiben és topológiai-struktúráiban. Egy ilyen tudattalan tehát, ahogy Merleau-Ponty fogalmaz: „... nem a »tudat« háta mögött a legbelsőbb szféránkban található, hanem előttünk terül el a saját [fenomenális] mezőnk struktúrájaként” (Merleau-Ponty 1986, 233). Ez a tudattalan tehát saját tapasztalásunk és életvitelünk fel nem ismert, fordított oldala lehet vagy annak idegen, rejtett jelentése.

Első megközelítésben figyeljük meg egy elfojtott vágy topológiai struktúráját. Heinrich von Kleist „*Der Branntweinsäufer und die Berliner Glocken*” című rövid történetében beszámol egy alkoholista katona történetéről, aki állandó prédikálás és bűnhődés után elhatározza, hogy absztinens lesz, de három nap múlva újra részegen találunk rá. Amikor megkérdezték a katonát, hogy hogyan történhetett a visszaesés fogadalmi ellenére, akkor azzal mentegetőzött, hogy az ördög keze lehetett a dologban, mert miközben keresztülment a városon a harangütésekben különféle konyakfajták neveit hallotta meg – például a városháza harangjának kongásában „*pálinka! pálinka!*”, a katedrálisében pedig „*likőr, likőr*” hallatszott, és így tovább. Végül nem tudott ellenállni és legyőzték ezek az alattomos hangok.⁴ – Bár ez a humoros példa csupán egy olyan vágyra vonatkozik, ami nem elfojtott, hanem egy akarati aktus által elnyomott volt, mégis egész jól illusztrálja az esetet, amikor ellentétes testi impulzusok és késztetések indirekt módon, kívülről találnak utat a szubjektum felé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a tapasztalati mező elfojtott vágyakkal átítatott, amelyek bizonyos észleletek körül kikristályosodnak – olyan észleletek körül, amelyek eléggé homályosak, de az adott cél érdekében bizonyos hasonlóságot kínálnak; ebben az esetben a különféle harangszó szolgáltatja ezt. A bizonytalan vagy a többértelmű észlelet az a hely, ahol a lappangó vagy rejtett értelem alakot ölthet. A ki nem elégített vágy vagy késztetés kanyargó utakon tör a felszínre és kívül jelenik meg, ezért elvileg már itt is felismerhetjük az *eltolás* mechanizmusát. Ami valójában a vágy célja volt az valami hasonló révén teljesült be.

A tematikus és nem-tematikus irányban kifejezett jelentések összeütközésére hasonló példákat találhatunk a „*freudi elszólás*” különféle változataiban is. Freud maga állítja, hogy „... az elszólások két különböző, egymással összeütköző intenció eredményei, az egyik a megzavart, a másik pedig a zavaró intenciónak tekinthető” (Freud 1940a, 56). Kleist katonájának példája valószínűleg a félrehallás: egy lappangó vágy jelentése „értelmet nyert” egy hasonló hangsor révén. A beszéd és íráshibák, vagy a dolgok elrakása esetén egy másik intenció konfliktusba kerül az explicit szándékkal végzett cselekvéssel és így „a jobb kéz – szó szerint – nem tudja,

⁴ Heinrich von Kleist 1984. – Az elbeszélést Graumann (1960, 151) is idézte a perspektivikusság motivációs alapjának illusztrálása érdekében.

hogya mit csinál a bal kéz”. Végül az *elfelejtés* esetén egy korábbi kellemetlen intenciót elfed és helyettesít egy másik, például egy rutinfolyamat áll a helyébe. Ezért a spontán testi észlelésekben és cselekvésekben, melyek „a saját ritmusukban zajlanak”, a releváns lappangó intenció tör utat magának – egy ellentétbe fordításban vagy *kiazmusban*, ami nyelviileg az „el-” előtaggal fejezhető ki.

A nyelvbontás végrehajtója azonnal vagy némi gondolkodás után felismeri annak jelentőségét és magának tulajdonítja, vagy éppen „értelmetlennek” találja, más szóval tudatidegennek. Például Freud a következőket írja az „elszólásokkal” kapcsolatban:

Ha később megmutatjuk [az intenciót, amin az elszólás alapul] a beszélőnek, akkor vagy beismeri, mint valamilyen ismerős dolgot és így az csupán rövid ideig volt tudattalan, vagy letagadja és idegennek tekinti, ami azt jelenti, hogy mindvégig tudattalan volt (Freud 1940c, 77).

Többek közt ezen a különbségen alapul, hogy Freud megállapítja a tudatelőttés és az igazi dinamikus tudattalan közötti kategoriális különbséget, ahol az utóbbi „eleven erők” segítségével ki lesz zárva a tudatból vagy elfojtás alá kerül (Freud 1940c, 77). A lappangó értelemmel szembeszegülő védelmi mechanizmusnak és a hozzákapcsolódó ellenállásnak nyilvánvaló előfeltétele, hogy az gátló tendenciák és azok motivációi önmagukban is ki legyenek zárva a tudatból. Azonban felmerül a kérdés, hogy ez a jelenség vajon igazolja-e a megalapozását a dinamikus tudattalan speciális, intrapszichés térének? Ezzel szemben a fenti Freud idézetben csupán egy fokozati különbség található az átmeneti és az állandósult tudattalan között. Mindazonáltal mindkét esetben leginkább az intenciók megkettőződésével van dolgunk, amelyhez a második esetben pusztán hozzáadódik egy további elfojtó tendencia. Azonban, ha nem társítjuk az elfojtás „eleven erőit” – ahogy Freud fogalmaz – egy a tudaton túli intrapszichés mechanizmushoz, hanem mezőerőknek tekintjük őket, akkor könnyen találhatunk modellértékű eseteket a testi vagy az élettérben.

Az első eset, ami ezzel kapcsolatban eszünkbe juthat az *tehermentesítő testtartás* egy sebesülés elszenvedése után: az ember önkéntelenül is óvakodik attól, hogy a sérült végtag veszélyes tárgyak közelébe kerüljön és anélkül is visszatartja, hogy az eseményre gondolkodnia kellene. Az elkerülő viselkedés ezért beépült az implicit testi emlékezetbe. Továbbá korábban már említettem a *tiltózónákat*, amelyek a gyerek közeledésével szembenálló negatív mezőerőkként jelennek meg mindaddig, amíg figyelembe nem veszi őket „saját belátása szerint is”. A *tabuként* megjelenő tárgyakkal és zónákkal egy lépéssel közelebb kerültünk a dinamikus tudattalanhoz. A tabunak a tiltással szemben egy speciális struktúrája és hatása van abban az értelemben, hogy nem nyilvánosan alakítják ki, hanem mások elkerülő viselkedése révén keletkezik; mintha a közös élettérnek lenne egy negatív görbülete a tiltott

területek körül. A tabuk akkor a leghatékonyabbak, ha a közösség tagjai nem tudatosítják őket. A tabuk megszegése nem feltétlenül nyíltan büntetendő cselekedet, hanem automatikusan táplálja a félelem, a büntudat vagy a megbánás érzéseit a szabálysértőben, mindez további megerősítést nyer mások megvetése és kiközösítő hallgatása révén.

Ezekben az esetekben a tapasztalatot és a viselkedést negatív – vagyis „visszataszító” – mezőerők determinálták, melyek tudattalan módon fejtették ki hatásukat mivel a szubjektum, akárcsak egy „sérült” személy, fokozatosan szabadította ki magát az adott konfliktusból. Az elkerülés egy implicit, testi viselkedési mintává változott és így ami potenciálisan fenyegető a környezetben többé már nem tudatos tapasztalás tárgya. Mindazonáltal a visszataszító erők a tudat számára nem úgy tűnnek mintha kívülről jönnének, hanem Hegellel szólva inkább negativitásként jelennek meg. Együttléteznek a tapasztalati mezővel egyfajta negatívumként. A félelem, büntudat és szégyen megnyilvánuló érzelmei, melyek felbukkannak az élettér korlátozásainak átlépése közben, már korábban is jelen voltak lappangó módon miközben affektív töltettel ruházták fel ezeket a korlátozásokat.

Ugyanolyan módon, mint az „elszólások” esetében, a dinamikus tudattalan ellenállást fejt ki a tudatosítással szemben. Az ellenállás önmagában véve nem tudatos és nem is tudatelőtes, de ebben az értelmezésben nem is tartózkodik teljes mértékben a tudaton kívül. Inkább *a tudat megkettőződése vagy ambiguitása*, oly módon, hogy ha a szubjektum rátalál a rejtett jelentés megjelenésére, akkor legalább sejtheti, hogy az a saját másságára vonatkozó *kérdés*. Merleau-Ponty azt írja, hogy a tudattalan, „... nem értelmezhető »harmadik személyben«, hiszen ő maga választja ki mi minden fog létjogosultsággal rendelkezni, mivel elkerüli azokat a gondolatokat és szituációkat, amelyeknek ellenállunk és ezért nem egy *nem-tudás*, hanem inkább egy be nem ismert, kialakulatlan tudás, melyet nem áll szándékunkban tolerálni. Egy továbbra is homályos nyelven Freud éppen a küszöbén áll annak, hogy felfedezze, amit mások sokkal helyesebben az észlelés ambiguitásának neveztek” (Merleau-Ponty 2003, 79).

Megérthetjük a tudat ilyenféle ambiguitását egy másik elhárító mechanizmus, a *projekció* segítségével. Ebben az esetben az ember tekintetének sugara szálka lesz a másik szemében, más szavakkal, az ember másokban észleli azokat az impulzusokat és motivációkat, amelyekkel szemben védelmet épített fel magában. Természetesen ez az észlelés is ambiguitással terhelt, hiszen a túlzott buzgalom mellyel az ember mások impulzusait kifogásolja éppen abból az erőfeszítésből nyeri energiáját, melyet saját impulzusainak semlegesítése érdekében fejt ki. A vakfolt az öntudatban – és itt Freudnak kétségtelenül igaza van – nem egy puszta „figyelmetlenségéből” ered, hanem aktív és érzelmileg töltött elfojtásból. Mindazonáltal ez az elfojtás nem egy külső mechanizmusból származik, hanem kizárólag a szubjektum munkája és erőfeszítése.

5. Trauma és ismétlés

A továbbiakban fordítsuk figyelmünket egy másik jelenségre, nevezetesen egy érzelmi trauma tudattalan hatására, melyet Merleau-Ponty értelmezett az „Észlelés fenomenológiájában”. Az elfojtott, írja, úgy jelenik meg mint egy fantomvégtag az amputált alany számára, ami az aktuális szituációhoz nem illeszkedő testi képesség folyamatos jelenléte. A habituális és az aktuális test konfliktusba kerül egymással. Ehhez hasonlóan az elfojtás is egy üres teret képez az aktuális szubjektivitásban (Merleau-Ponty 1962, 87), mintha a hiányt egy feldolgozatlan tapasztalat hagyta volna hátra, ami észrevétlenül beavatkozik minden új szituációba és ezért egy továbbra is jelenlévő múltba zárja a traumatizált személyt. „... Ez a rögzülés természetesen nem fonódik össze egy emlékkel: még az emléket is kizárja, hiszen az emlék úgy bomlik ki előttünk, mint egy kép, egy régi tapasztalat. Ez a múlt viszont, ami igazi jelenünk marad, nem távolodik el tőlünk és mindig tekintetünk mögött bújik meg, ahelyett, hogy elébe állna. A traumatikus tapasztalat nem reprezentációként áll fenn, az objektív tudat módusában, és nem olyan pillanatként, melynek megvan a maga dátuma; lényegi jellemzője, hogy csak mint az egzisztencia egy stílusa él tovább, az általánosság egy bizonyos fokán.” (ibid 83. / Merleau-Ponty 2012, 105)

Ez a leírás az elfojtott traumát a testemlékezetnek tulajdonítja: nem az explicit emlékezet, hanem a testemlékezet hordozza, ami rejtett a „tekintet” előtt, és ami egy létmód általános „stílusaként” él tovább. A sérülés behatolt a szubjektum testébe és egy állandó rezponzivitást hagyott hátra, egy önvédelmi készenlétet. A traumatizált személy hiperérzékennyé válik a traumatikus eseményhez hasonló fenyegető, megszegyenítő szituációkra és megpróbálja elkerülni őket, még akkor is, ha a hasonlóság nem ismerhető fel tudatosan. „[Az ellenállás] tapasztalatunk egy régióját célozza meg, egy bizonyos kategóriát, egy bizonyos típusú emléket” (ibid. 194. / Merleau-Ponty 2012, 186). Az áldozat állandóan, minden lépéssel beleütközhet valamibe, ami újjáéleszti traumáját. Gyakran előfordul, hogy egy rögzült hajlam alakul ki, amely félelmi reakcióban és idegességben nyilvánul meg: az alany megijed minden egyes alkalommal, amikor az ajtócsengő megszólal vagy éppen olyan érzése támad, hogy ismeretlen emberek figyelik vagy követik.

Egy lenyűgöző leírás található a zsidó író Aharon Appelfeld emlékirataiban, aki a hetedik és tizenharmadik életéve között tapasztalta meg a második világháború szörnyűségeit az ukrainai erdőkben bujkálva:

A második világháború befejezése óta már több mint ötven év telt el. Sokat felejtettem, különösen helyeket, időpontokat és az emberek nevét, ugyanakkor egész testemben érzem ezt az időszakot. Valahányszor esik az eső, vagy amikor hideg vagy viharos az idő, visszakerülök a gettóba, a táborba, vagy az erdőbe, ahol oly hosszú időt töltöttem. Úgy tűnik az emlékezet mélyen belegyökerezik a testbe. –

Minden, ami akkoriban történt testem sejteimben hagyta a nyomát és nem az emlékezetemben. Úgy tűnik a test sejteji látszólag jobban emlékeznek, mint maga az emlékezet. Évekkel a háború után nem a járda vagy út közepén mentem, hanem inkább mindig a fal mellett, mindig az árnyékban, mindig sietősen, mint aki menekül. (...) Néha egy étel szaga, a nedvesség a cipőben, vagy egy hirtelen zaj elég hozzá, hogy visszavigyen a háborúba. (...) A háború benne lakozik minden csontomban. – (...) Kezek, lábak, hát és térd többet tudnak, mint az emlékezetem. Ha le tudnék ereszkedni beléjük a képek elárasztánának. (Appelfeld 2005, 57, 95. f., 8 f.)

Ebben az esetben nem egy bizonyos életpizód, hanem egy egész életesemény hagyott nyomot a testen, természetesen sokkal mélyebben és tartósabban, mint ahogy azt egy önéletrajzi emlék tette volna. A propriocepció, tapintás, szaglás, hallás, még bizonyos fajta időjárás is újra életre keltheti a múltat, sőt még a testi mozdulatok, mint például a falhoz lapuló üldözött járás is imitálja a szökevény viselkedését.

A trauma személyre gyakorolt hatása ezért elsősorban életterének bizonyos torzulásaként értelmezhető és megfeleltethető egy tudattalan elkerülő mechanizmusnak, amit az alany a szorongás-kiváltó vagy „*taszító zónákkal*” szemben alkalmaz. A megélt tér e zónák körül bizonyos értelemben negatív görbülettel rendelkezik és akadályozza az élet áramlásának szabad fejlődését. Továbbá az életteret olyan hasonlóságok itatják át, amelyben a trauma kívülről közeledik a traumatizált személy felé; így annak elkerülése lehetetlennek tűnik. Ezért az ember attitűdjén, testtartásán és észleleti diszpozícióin keresztül újra és újra a világba vetíti a traumát.

Ez az a pont, amelyhez a pszichoanalitikus *ismétlési kényszer* kapcsolódik. Mindez azon a klinikai tapasztalaton alapul, amelyben a páciensek folyamatosan ugyanabba a többnyire pusztító viselkedési vagy kapcsolati mintába bonyolódnak bele annak ellenére, hogy tudatos szinten megpróbálják ezt megakadályozni. A megélt tér, fogalmazzunk úgy, „pozitív görbülettel” rendelkezik az ilyen régiók körül – más szavakkal, ezek egy észrevétlen *vonzerőt* fejtenek ki. Ha például a személy korai tapasztalatait abuzív és erőszakos kapcsolatok jellemezték, akkor ez a probléma meghatározza majd az alany későbbi kapcsolati mintázatait is. Az abúzus típusai különbözőek lehetnek, de a testemlékezetben elraktározódott implicit viselkedési minták be fogják teljesíteni a személy előzetes elvárásait és előidéznek az ismerős kapcsolati mintázatot. Ezek a tudattalan szerepválaszok (enactment), ahogy ma hívjuk őket, természetesen Freud számára is láthatóak voltak indulatáttételi jelenségekként. Ahogy Freud fogalmaz:

... tegyük fel, hogy az analízisben az analizált nem emlékszik egyáltalán semmire, ami elfejtett és elfojtott, de cselekvéseiben mégis

megmutatkozik [*acts it out*]. Nem emlékként reprodukálja azt, hanem cselekvésként *ismétli* meg természetesen anélkül, hogy tudatában lenne az ismétlésnek. Például az analizált nem azt mondja, hogy emlékszik rá, hogy ellenszegülő és kételkedő volt szülei tekintélyével szemben, hanem inkább az orvossal szemben viselkedik így (Freud 1946, 129).

A személyközi viszonyok tudattalan előtörténete a testközi emlékezeten keresztül újra eljátszható (re-enacted). Azonban ez azt jelenti, hogy a tudattalan többé már nem egy rejtett kamra a lélekben, hanem beleszövődik a személy életstílusába és testi viselkedésébe, egy olyan alrendszeret alkot, ami ugyan rejtve marad a személy előtt, de mások számára láthatóvá válik, mert a végső analízisben implicit módon mindig másokra irányul. A tudat középpontjában rejlő „vakfolt” egyben a személyközi viszonyok hátoldalának is tekinthető, amelyben a saját másokkal-együtt-létünknek szükségszerűen rejtett marad előttünk, és így sötét oldalunk csak a másokkal való kommunikációban világítható meg. Ezért saját világomban ott lakoznak mások „... olyan fülkékben, amelyek számomra rejtett, de számukra látható tartalmakkal bírnak.” (Merlau-Ponty 1974, 166).

6. Összefoglalás

A megélt test fenomenológiája szempontjából a tudattalan nem egy intrapszichés realitás, ami a mélységekben, a „tudat alatt” lakozik. A tudattalan inkább körülveszi és áthatja a tudatéletet, épp úgy, ahogy a kirakósjátékokban a háttérben megbúvó alak átfogja az előteret, és épp úgy, mint ahogy a megélt test elrejtí önmagát működése közben. Az így értelmezett tudattalan nem a psziché *vertikális*, hanem inkább a megélt tér *horizontális* dimenziójában található; többnyire a másokkal folytatott testközi interakcióban tartózkodik a mindennapi élet rejtett hátoldalaként. Ez egy olyan tudattalan, ami nem az individuumon belül, hanem annak a másokhoz fűződő viszonyaiban található.⁵

A tudattalan fixációk olyanok, mint bizonyos korlátozások a személy lehetőségterében, amelyeket egy implicit, de állandóan jelen lévő múlt idéz elő, ami megtagadja, hogy részt vegyen az élet folyamatos előrehaladásában. Azonban a fixációk nyomai nem egy belső pszichikus világban rejtőznek, hanem inkább „vakfoltokként”, „üres tereként” vagy térgörbületekként jelennek meg a megélt térben. A nyomok megjelennek a beszéd és a cselekvés „tévedéseiben”, kapcsolati mintázatokban, amelyekbe a személy újra és újra belebotlik, öntudatlanul elmulasztott tettekben, elkerült területekben, az élet által kínált elmulasztott vagy

⁵ „(...) a pszichoanalízis látenciája egy olyan tudattalan, ami a tudatos élet *alatt* húzódik az egyéni *belül*, egy intrapszichés valóság, ami a vertikális dimenzióban vezet el a mélypszichológiához. (...) a fenomenológia látenciája egy olyan tudattalan, ami körbe veszi a tudatot, egy a világban és *közöttünk* lévő tudattalan, egy *ontológiai* téma, mely a mélypszichológiát a horizontális dimenzió irányába vezeti” (Romanyshyn 1977).

éppen észre sem vett lehetőségekben. Ezek a nyomok úgymond „negatívumokként” ismerhetők fel a személyre jellemző gátlások és mulasztások formáiban. Ugyanakkor szimbolikusan és fizikailag is megjelenhetnek neurotikus és pszichoszomatikus szimptomákban. A szimptóma bizonyos értelemben nem jelentésképző és nem is hibás habitus – ahogy a tanuláselmélet feltételezi⁶ –, és jelentése nem is önmagán kívül egy tudattalan belső térben rejtőzik. A jelentés inkább a testközi kifejezésben rejlik – más szavakkal, a szimptóma jelentéseiből következik az interaktív térben, még akkor is, ha ezek a jelentések nem evidensek, hanem megérteni és értelmezni kell őket.

A tudattalan ezért a távollét a jelenlétben, a nem észlelt az észleltben (Merleau-Ponty 1986, 308f.). Ahogy egy alak elfedi a hátteret, amelyből kiemelkedik, a tudat, az észlelés és a nyelv is elrejt a tudattalan hátteret, a nem észleltet és a csendet, melyek mindig összekapcsolódnak velük. Ez a hátoldal azonban nem marad teljesen rejtett, hanem kifejeződik megfordításokban, kiazmatikus összefonódásokban, a tudat ambiguitásában: az ember nem tud valamit és nem is akarja tudni; nem lát valamit és nem is akarja látni – más szavakkal az ember elnéz mellettük intencionálisan vagy nem-intencionálisan. A tudat nem teljesen transzparens önmaga számára, mert elrejt magát önmaga előtt.

A tudat megkettőződése megfelel a test ambiguitásának, melynek megjelenési módjai fluktuálnak a tematikus és a nem-tematikus, a fizikai (*Körper*) és a megélt test (*Leib*) között. De egyben megfelel létezésünk ambivalens, konfliktusra hajlamos természetének is, amelyben mi emberek, mint természeti, megtestesült lények mindig szembesülhetünk saját ösztönös és természeti oldalunkkal is. Ez az, ami az ellentmondásos természetet, vagy Plessnerrel (1975) szólva „excentrikus” önviszonyulásunkat konstituálja; az állandó konfliktust a spontaneitás és reflexió, a test és lélek, a természet és nevelés, a tudat és tudattalan között. Így hát azzal vádolhatjuk Freud-ot, hogy – erős szkepticizmusa ellenére – még ő is túl jól bánt az emberiséggel, amikor megpróbálta megszabadítani az ember tudatát ettől az inherens konfliktustól és a vele szembenálló akaratát a tudattalanhoz tartozó elkülönült térbe helyezte – ezáltal kivonva ezt az akaratot a szubjektum felelőssége alól.

Fordította: Horváth Lajos

⁶ „A tanuláselmélet nem feltételez »tudattalan« okokat, hanem a neurotikus szimptomákat egyszerűen tanult habitusoknak tekinti. Nincs neurózis a szimptóma mélyén, csak maga a szimptóma.” (Eysenk & Rachmann 1972, 20)

Irodalom

- Appelfeld, A. 2005. *Geschichte eines Lebens*. Berlin: Rowohlt.
- Bernet, R. 1997. Husserls Begriff des Phantasiebewusstseins als Fundierung von Freuds Begriff des Unbewussten. In *Grundlinien der Vernunftkritik*, ed. C. Jamme, 277–306. Frankfurt: Suhrkamp.
- Binswanger, L. 1957. Freuds Auffassung des Menschen im Lichte der Anthropologie. In Ders., *Der Mensch in der Psychiatrie*. Pfullingen: Neske.
- Charbonneau, G. 1999. De quoi s'agit l'inconscient phénoménologique? L'art du Comprendre: herméneutique générale. *Anthropologie philosophique. Anthropologie phénoménologique. Daseinsanalyse* 8: 132–146.
- Eysenck, H.J., and S. Rachmann. 1972. *Neurosen – Ursachen und Heilmethoden*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Freud, S. 1940a. *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. GW Bd. 11. Frankfurt: Fischer.
- Freud, S. 1940b. *Das Ich und das Es*. GW Bd. 13, S. 235–289. Frankfurt: Fischer.
- Freud, S. 1940c. *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. GW Bd. 15. Frankfurt: Fischer.
- Freud, S. 1943. *Einige Bemerkungen über den Begriff des Unbewussten in der Psychoanalyse*. GW Bd. 8, S. 429–439. Frankfurt: Fischer.
- Freud, S. 1946. *Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten*. GW Bd. 10, S. 126–136. Frankfurt: Fischer 1946.
- Freud, S. 1957. *Studien über Hysterie (mit J. Breuer)*. GW Bd. 1, S. 77–312. Frankfurt: Fischer 1952.
- Fuchs, T. 2000a. *Leib, Raum. Person. Entwurf einer phänomenologischen Anthropologie*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Fuchs, T. 2000b. *Psychopathologie von Leib und Raum. Phänomenologisch-empirische Untersuchungen zu depressiven und paranoiden Erkrankungen*. Darmstadt: Steinkopff.
- Fuchs, T. 2000c. Das Gedächtnis des Leibes. *Phänomenologische Forschungen* 5: 71–89.

- Fuchs, T. 2006a. Psychotherapie des “gelebten Raums”. Eine phänomenologisch-ökologische Konzeption. *Psycho-Logik. Jahrbuch für Psychotherapie. Philosophie und Kultur* 1: 286–303.
- Fuchs, T. 2006b. *Gibt eine leibliche Persönlichkeitsstruktur? Ein phänomenologischpsychodynamischer Ansatz. Psychodynamische Psychotherapie* (im Druck). Graumann, C.F. 1960. *Grundlagen einer Phänomenologie und Psychologie der Perspektivität*. Berlin: De Gruyter.
- Henry, M. 1992. Radikale Lebensphänomenologie. In *Ausgewählte Studien zur Phänomenologie*, ed. R. Kühn. Freiburg/München: Alber.
- Husserl, E. 1952. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. II. Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution*. Den Haag: Nijhoff.
- Kleist, H.v. 1984. *Sämtliche Erzählungen und andere Prosa*. Stuttgart: Reclam.
- Lewin, K. 1969. *Grundzüge der topologischen Psychologie*. Bern: Huber.
- Merleau-Ponty, M. 1962. *Phenomenology of perception*. Trans. Colin Smith. London: Routledge and Kegan Paul. [A fordításhoz használt példány: Uő: *Az észlelés fenomenológiája*. L’ Harmattan, Bp. 2012.]
- Merleau-Ponty, M. 1974. *Die Abenteuer der Dialektik*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Merleau-Ponty, M. 1986. *Das Sichtbare und das Unsichtbare*. München: Fink.
- Merleau-Ponty, M. 2003. *Das Auge und der Geist. Philosophische Essays*. Hamburg: Meiner.
- Plessner, H. 1975. *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Berlin: De Gruyter.
- Romanyshyn, R.D. 1977. Phenomenology and psychoanalysis. *Psychoanalytic Review* 64: 211–223.
- Sartre, J.-P. 1962. *Das Sein und das Nichts*. Reinbek/Hamburg: Rowohlt.
- Schacter, D.L. 1999. *Wir sind Erinnerung. Gedächtnis und Persönlichkeit*. Reinbek/Hamburg: Rowohlt.
- Scheler, M. 1983. *Die Stellung des Menschen im Kosmos*, 10th ed. Bern/München: Francke.

Stern, D.N. 1991. *Tagebuch eines Babys. Was ein Kind sieht, spürt, fühlt und denkt.* München: Piper.

Stern, D.N. 1998. *Die Lebenserfahrungen des Säuglings*, 6th ed. Stuttgart: Klett-Cotta.

Waldenfels, B. 2002. *Bruchlinien der Erfahrung: Phänomenologie - Psychoanalyse - Phänomenotechnik.* Frankfurt: Suhrkamp.